

ORTA ÇAĞ DOĞU HALKLARININ KÜLTÜRÜ

AĞABABA, Naile
TÜRKİYE/TURÇIYA

ÖZET

Halkların tarihinde, kişilerin hayatında olduğu gibi yaratıcılık ve kuruculuk becerileri çok daha güçlü ve dolgun şekilde hayata geçiriliyor.

Orta Çağ dünyanın doğusunda bu güçlerin verimli olduğu bir dönemdir. VII. yüzyıldan başlayarak Arapların İslam bayrağı altında birçok ülkeyi “Hilâfet” denilen büyük bir imparatorlukta birleştirdikten sonra bu ülkelerin bilim adamları ve düşünürleri uygarlığı çok daha ileriye götürecek eserler yazmaya ve keşifler yapmaya başladılar.

Arap kültürü Hilâfet sınırlarında yer alan uygar halkların aktif çabası sonucunda ortaya çıktı. Bu halklar Arapçayı medeniyetin yaratıcılık aracı olarak gördüler ve ortak Müslüman kültürü ortaya çıktı. Hilâfet’te şehir medeniyeti, sanat, ticaret gelişti, mimari eserler (saraylar, camiler, türbeler, kervansaraylar) inşa edildi, üniversiteler kuruldu. Bu üniversitelerde ilâhiyatla beraber tabiat bilimleri de öğretildi, kütüphaneler oluşturuldu.

Kültürel başarıların en önemlisi yazılı eserlerdir. Matematik, fizik, tıp, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya eserlerinin yanı sıra bedii eserler, şiirler Avrupa kültürünü önemli derecede etkilemişti.

Değişik kültürlerin karşılaşması, dünyayı kavrama imkânı yarattı.

Kadim kültürel geleneği olan birçok halkın Arap-Müslüman toplumunun medeni hayatına dâhil edilmesi, onların Hilâfet’in Doğu’nun başka ülkeleriyle değişik ilişkileri, şehirlerde zanaatkâr üretimi ve ticaretin artışı Hilâfet’in kalkınmasına ve bilimin gelişmesine neden oldu.

Şehirlerin ekonomik kalkınması, onların dış görünüşünü değiştirdi. Başkentte ve vilayetlerin merkezî şehirlerinde muhteşem saraylar ve camiler inşa edildi. Bu yapılar, Suriyeli ve Bizanslı ustaların elleriyle yaratıldı, yazılar ve bitki motifleriyle süslendi. Halkın dinî ve etnik çeşitliliği Müslüman, Hristiyan, Zerdüştî ve diğer dinlere mahsus birçok insanın birlikteliği, onların bilgi alışverişi, bilimin ve sanatın gelişmesine, el yazmaların yazılmasına, kütüphanelerin çoğalmasına neden oldu. Bağdat, İskenderiye, Basra, Kûfe, Nişapur, Tus, Erdebil, Belh, Horasan ve başka şehirlerde üniversiteler kuruldu ve bilim merkezi hâline getirildi. Bu okullarda ilahiyat, tıp, matematik, fizik, astronomi, mantık, dil ve tarih dersleri okutuldu.

Müslüman ve “Arap” kültürü, başka bir deyişle, Orta Çağ Doğu kültürü yalnız Araplar tarafından değil, Asya ve Kuzey Afrika halklarının bilim adamları tarafından yaratılmıştı. Bu halklar Avrupa’nın kaybettiği kültür liderliğini devir aldılar ve bilim dili Arapçayla birleştirdiler.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, kültür, Doğu kültürü, bilim dili, Arapça.

Orta Çağ’ın zengin ve çok yönlü Arap-Müslüman kültürünün X-XII. yüzyıllar arasındaki dönemi çok üretken olmuştur. Hilâfetin Araplaştırılmış ve İslam’ı kabul eden halkların Arap-Müslüman kültürünü benimsemesi, bu halkların kültürel mirasıyla İslam’dan önceki Arap ve Müslüman geleneklerinin kültürel senteziyle sonuçlandı. Bunun neticesinde bilim, felsefi düşünce, sanat şiir ve nesir olağanüstü gelişme gösterdi ve değişik sosyal, siyasal, dinî ve estetik görüşlerin çatışmasına sahne oldu. Abbasi hâkimiyetinin siyasî çöküşü, güçlü Bağdat hükümdarlarının düşüşü, hatta feodal anarşisi Arapların entelektüel ve yaratıcı yükselişiyile aynı döneme denk geldi. Tarikatların ve değişik dinî talimlerin yaygınlaşması ve bununla bağlantılı olarak dinî-felsefî polemik, manevi hayatın hareketlenmesine neden oldu. Muhtemelen merkezî otoritenin zayıflaması, hayatın tüm alanlarında Bağdat’ta üretilen fikirlerin küçük düşürücü himayesine son verdi ve büyük bir imparatorlukta toplumun derinliklerinde saklı kalan üretici gücün açığa çıkmasına neden oldu. Hilâfetin Orta Çağ aydınlarının önünde bilim ve kültür alanında faaliyet için yeni imkânlar açıldı.

Suriye, Mısır, İran ve Hilâfet’in diğer emirliklerinin emirleri birbirleriyle ve Bağdat Halifeleriyle yarışmasına kendi başkentlerinin kültür birinciliğini göstermek için saraylarına bilim adamı, şair ve sanatçıları davet eder, onlara pahalı hediyeler verirlerdi. Emirler bilim ve sanata olan ilgilerini göstermekle kalmıyor, siyasî amaç güdercesine onları yüceltenleri ödüllendirirlerdi.

Bilim ve sanata olan ilgi sadece saraylarla sınırlı kalmıyor, şehir nüfusunun zenginleri de sarayı taklit edercesine kendi evlerinde ünlü bilim adamları ve şairler için meclisler düzenliyor ve burada, sarayda olduğu gibi, şair pahalı hediyeler karşılığında ev sahibini metih eden şiirler sunuyordu. Şiire değer veren bir grup insan, saray adamları, memur, katip ve şehir nüfusunun değişik kesiminde olan eğitilmiş insanlar hayatlarını kültürle iç içe sürdürüyorlardı. Ünlü filolog es-Sealibi yazar: “Meclisü-l-Üns” olarak adlanan meclisler zengin ve ünlü iş adamlarının, bilimi ve şiiri seven insanların evlerinde yapılıyordu. Bu Meclislerde dil ve edebiyatın önemli sorunları tartışılır, şiirler okunur, bazen son haberler ve fıkralar anlatılırdı. Bu Meclislerde ünlü şairler kendi şiirlerini okur ve bu şiirler hemen değerlendirilirdi. Bu tür sohbetlerde eğitim ve belâğatı, en önemlisi ise keskin zekâyı sergilemek çok önemliydi. Çünkü bu meclislerde konuşmacının edebî veya şiirsel örneği ezberden söylemesi ve rakibine şiirsel polemikte hızlı

şekilde cevap vermesi gerekiyordu.. Tüm bunlar zekâyı derinleştiriyor, hafızayı pekiştiriyor, dünya görüşünü genişletiyordu.

Bağdat'ın bazı meclislerinde el-Mutenebbi'den el-Mearriye kadar X-XI. yüzyılların ünlü şairlerinin tümünün iştirak ettiği bilgisi günümüze kadar ulaşan bilgiler içerisindedir. X.-XII. yüzyıllarda Arap dünyasının kültür ve edebiyatının merkezi Hilâfet'in başkenti Bağdat idi. İslam'ın başkentinde, camiler bile toplumsal gösteriler için kullanılabilirdi. X.-XI. yüzyıllarda Bağdat'ın el-Mansure Camii bu amaca hizmet etmiştir.

Şiiri sevenler, Vezir el-Muhallebi (ölm. 963) ve Yahya İbn el-Munecim'in evlerinde toplanıyorlardı. Değişik zamanlarda bu toplantılara ünlü edebiyatçı Ebu Ali el-Muhassin et-Tanuhi'nin babası kadı Ebu'l Kasım Ali et-Tanuhi (891-954), şair ve filolog, şiir sanatı ve stilistik dallarında risalelerin yazarı el-Hatimi (ölm. 998), şair İbnu'l-Hacac (ölm 1001), yüksek rütbeli memur, aydın, şair ve yazar İbrahim İbn Hilal es-Sabi (925-994) katılmışlar. Ansiklopedik bilgiye sahip bilim adamı, tıp, filoloji ve edebiyat tarihi uzmanı, "**Kitabu'l-Ağani**"nin (**Şarkılar Kitabı**) yazarı Ebu'l-Ferec el-İsfahani (897-967) bu meclislere iştirak etmiştir. Bağdat'ın elit çevresinde popolariteye sahip Alevilerin lideri er-Radi ve el-Murtaza kardeşlerinin evlerinde toplanan meclislerde ünlü şair el-Mearri de hazır bulunmuştur.

Bağdat, Buveyhiler tarafından istila edildikten sonra, Buveyhi emiri Bahau'd-Devle'nin veziri Ebu Nasr Sabur İbn Erdeşir (ölm. 1024) bilim ve sanatı seven birisi olarak çok ünlüydü. Cömert ve zengin Sabur şairleri çok severdi. Onun evinde toplanan meclisler o kadar popülerdi ki, filolog es-Sealibi "**Yetimetü'd-Dehr**" (**Dönemin İncisi**) başlıklı kitabının bir bölümünü Sabur'a metih yazan şairlere adanmıştır. Sabur, Darü'l-İlm (Bilim Evi) kurmuş ve bu evde büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Tarihçi Yakut bu kütüphanede on binden fazla el yazması kitabın olduğunu yazar. Bu el yazmaların çoğu yazarları tarafından istinsah edilmiş ve ünlü bilim adamlarının kütüphanelerinde yer almıştır. Bu kütüphane 1055 yılına kadar var olmuş, sonralar Bağdat'ın Selçuklular tarafından fethi sırasında yanmıştır. Yakut'un yazdığına dayanarak bu kütüphanedeki gibi değerli kitaplar dünyada nadir bulunur denilebilir.

İran'da Buveyhiler ana dilinde edebiyatın gelişmesine önderlik etmişler ve Arap edebiyatını da çok sevdikleri için saraya Arap şair ve bilim adamlarını davet etmişlerdir.

İran'ın ve Orta Asya'nın birçok kentinde; Şiraz, Rey, Nişapur, Belh, Semarkant ve Buhara'da, Fars ve Arap edebiyatları paralel şekilde gelişmişlerdir.

Mezopotamya'nın batısında Arapların yaşadığı bölgelerde Hamdani'lerin başkenti Halep, özellikle Seyfu'd-Devle'nin iktidarı döneminde (945-965) önemli kültür merkezi hâline geldi. Halep emiri Seyfu'd-Devle'nin Arap kültürü

ve edebiyatının gelişmesindeki rolü çok önemlidir ve araştırdığımız dönem için onun sosyo-psikolojik kişiliği o kadar özeldir ki, onun faaliyetinin ayrıntılı şekilde irdelenmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Seyfu'd-Devle Mısır'da doğmuş, gençlik yıllarında babası Musul Emiri Ebu'l-Nevs'le Bağdat iktidarına karşı savaşlara iştirak etmiştir. Sonraları Halife el-Mutteki'nin iktidarı zamanı (940-944) Türk taburunun komutanı sıfatıyla Seyfu'd-Devle (Devletin Kılıcı) lakabını almıştır. O, Halep'te iktidarı ele geçirdikten sonra sarayda bilim ve sanata büyük değer vermiş, bilim adamı, şair ve sanatçıları saraya çekmek amacıyla onlara görevler vermiş, emekli maaşı bağlamıştır.

Hükümranlılığının ilk yıllarında Seyfu'd-Devle Halep'i İslam dünyasının en önemli merkezi hâline getirmeyi başardı. Halep'e Hilâfet'in her köşesinden eğitilmiş insanlar akın etmeye başladı, onların amacı eğitimlerini pekiştirmek, zengin yerli kütüphanede çalışmak, orada yaşayan bilim adamları ve edebiyatçılarla bilgi alışverişinde bulunmaktı.

Seyfu'd-Devle'nin sarayında muhtelif dallarda çalışan bilim adamları, doktorlar, astrologlar, Suriye dilinden Arapçaya çeviri yapan İsa er-Rakki (X. yy.), ilahiyatçı el-Nahi el-Asğar (ölm. 975), gök bilimci el-Kabisi (Alkabitius X. yy.), ünlü filozof el-Farabi (ölm.950) yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Ama Seyfu'd-Devle önceliği şair ve filologlara veriyordu. Ünlü filologlar el-Farisi (ölm.987), İbn Cinni (ölm. 1002) ve Seyfu'd-Devle'nin oğullarının öğretmeni ünlü filolog İbn Halaveyh (ölm. 980) onun sarayında yaşamışlardır.

Yetenekli şair es-Senauberi, bilim adamı ve şair el-Hailidi kardeşleri, Ebu Osman Said (ölm. 961) ve Ebu Bekr Muhammet (ölm. 990), şairler en-Nami (X. yy.) ve el-Babbağa (ölm. 1007), nihayet sarayda uzun süre hayatını sürdüren Arap şiirinin klasiği, büyük şair el-Mütenebbi ve emirin kuzeni şair Ebu Firas Seyfu'd-Devle'nin himayesinde olmuşlar. Filolog es-Sealibi yazar: "Seyfu'd-Devle'nin iktidara gelişiyle Arap şiirinin merkezi Suriye'ye taşınmıştır."

Seyfu'd-Devle'nin bilime olan merakı da çok büyük idi. O, geleneksel İslam bilimlerini çok iyi biliyor, felsefe ve müzikle ilgileniyor, astronomiye ve yazı sanatına merak gösteriyordu. Seyfu'd-Devle'nin zamanında eğitilmiş insanlar –memurundan hükümdarına kadar herkes şiir yazıyordu. Emir in kendisinin de şiir yazdığı bilinmektedir. Genellikle sarayında düzenlediği meclislere kendisi başkanlık eder, bilimsel tartışmaların hakemliğini yapar, yeni şiirleri değerlendirirdi. Seyfu'd-Devle'nin şiire olan sevgisi o kadar güçlü idi ki, ünlü filolog Ebu'l-Ferec el-İsfahani "**Kitabu'l-Ağani**" eserini ona adanmıştır.

Saray kültürünün özelliği, emirin çevresindeki bilim adamları ve edebiyatçıların sadece profesyonel olmalarını değil, saraya özgü kibarlığı, sohbet anında ilgi çekiciliği, doğaçlamalarda zeki ve mahir olmayı da gerektiriyordu.

Ama yine de, özellikle filoloji ve gramer konusunda tartışmalar hararetli geçiyor, bazen tartışanlar toplumdaki mevkilerini unutarak düşüncelerini sert şekilde savunabiliyorlardı. Es-Sealibi, el-Mutenebbi ile Seyfu'd-Devle arasındaki tartışmaya tanıklık etmiş ve bu tartışmada emir yenilgisini kabul etmiştir.

İhşidilerin iktidarı döneminde Mısır'ın Fustat sarayında da kültür, edebiyat ve bilim önemli yer aldı. Mısır'da Halep'ten farklı olarak birkaç kültür merkezi mevcut idi. Es-Sealibi memur Salih İbn Rişti'nin evindeki meclislere dikkati çekmektedir.

İhşidilerin dönemi'nde filozof el-Kindi'ye (ölm. 960) büyük değer verilmiştir. İhşidi emiri Gaffur'un sarayında filologlar ve dil bilimciler hayatlarını sürdürmüş, özellikle Basralı dilciler saygı görmüşlerdi. Özellikle Fustat'ta Basralı Muhammet İbn Musa'ya (897-968) gramer bilgisi ve filoloji dallarında yeteneğine göre Mısır'ın Sibeveyh'i lakabı verilmişti. İhşidilerin sarayında şiire de büyük değer veriliyordu. Es-Sealibi Ebu Mansur, eserinde İhşidiler döneminde şiir yazarın ünlü adamların listesini vermiştir. Bu insanların şiirlerinin sanatsal değeri pek yüksek olmasa da anlattığımız dönemde şiire verilen değer önemli göstergesidirler.

Malûmdur ki, XVI. yüzyılda Şah İsmail Hataî 12 yaşında yandaşlarının yardımıyla güçlü bir devlet kurdu ve bu devlet bölgenin haritasını değiştirdi. Küçük hanlıklara ayrılmış halkı birleştirmek, birleşik Azerbaycan Devleti'ni kurmak ve Azerbaycan Türkçesi'ni "devlet dili" ilan etmek Hataî'nin yararlı faaliyetleridir. O, Arapçanın, sonraları ise Farsçanın egemenliğine son verdi ve şiirleriyle Azerbaycan Türkçesi'nin gelişmesine neden oldu. Onun kültür alanındaki yararlılıkları üstün vatandaşlık duygularının meyvesidir.

Şah İsmail Hataî, iktidarı yıllarında ünlü şair, ressam, hattat, bilim adamlarını saraya davet etmiş ve onların sanatının gelişmesi için tüm imkânları sunmuştur. Ünlü bilim adamı Mirza Abbaslı bu konuda şöyle demektedir: "Şah İsmail Hataî'nin iktidarı döneminde edebiyatımızın birçok temsilcisi, Melikü'ş-Şuara cemiyetinin üyeleri başta olmakla, hattatlar, ressamlar devlet maaşına bağlanmışlardı."

Şah İsmail Hataî yurt dışına sürgün edilmiş bilim adamları, şair ve sanatçıları vatana geri getirir ve himayesine alırdı. Onun döneminde bilim ve sanat adamlarının yurt dışına göçü önlenmişti.

916/1510 yılında Hataî, Horasan, Herat, Bedahşan, Kandahar ve Kabulistan'ı ele geçirdi ve o yılın kışını bahara kadar Herat'ta "Baki Cahanar" kalesinde geçirdi. Bu konuda "**Cahanarayı Şah İsmail Sefevi**" tarihî vakayinamesinde bilgi verilmiştir. O, "Baki Cahanara" kalesinde devlet işleriyle meşgul olur, şairleri ve bilim adamlarını toplayıp meclisler düzenler, onlarla fikir alışverişinde

bulunurdu. Sonra onların çoğunu Tebriz'e yolluyordu. Bu tür delillerden çok göstermek mümkündür. Bizim merak ettiğimiz müzik konusundaki gerçeklerdir.

Şah İsmail Hataî'nin müziğe olan ilgisi tesadüfi değildir. Bunu özellikle vurgulamak istiyoruz. Onun dedeleri Şeyh Cüneyt ve Uzun Hasan, babası Şeyh Haydar bu konuda değerli çalışmalar yapmışlar. Şah İsmail dedelerinin ve babasının devamcısı olmuştur. Yeri gelmişken ünlü sanat adamı Latif Kerimov'un sözlerini hatırlamakta yarar vardır: "Farmer yazmıştır ki, Cahartarı Sefevi Şeyh Haydar keşif etmiştir."

Şah İsmail babasını yedi yaşında kaybetmesine bakmayarak, ailede ve bulunduğu ortamda müziğe karşı sevgi görmüştür. Bu ilgi onun gelecek faaliyetinde her zaman yer almış, ergin yaşında ülkeni başarıyla yönetmesiyle beraber kültür tarihimize katkısı büyük olmuştur.

Orta Çağ'da müzik üç yönde geliyordu:

1. Müzisyenler **Kur'an** ayetlerini okudukları zaman makamları kullanırlardı.
2. Halk müziğinden farklı olan saray müziği.
3. Günümüze kadar ulaştan Halk müziği.

Şah İsmail Hataî'nin sarayında bilimin ve sanatın bütün dallarıyla beraber Halk sanatı da özel yer tutuyordu. Komşu ülkelerin hükümdarları Şah İsmail'in müziğe, sanata ve şiire olan sevgisini görüp ona pahalı hediyelerle birlikte değerli sanatçılar da gönderiyorlardı. Örneğin 1504 yılında Sultan Hüseyin Baykara Şah İsmail'a Herat'tan pahalı hediyeler getiren elçilerle birlikte bir grup sanatçı ve dansçılar da göndermiştir. Bu saray sanatçı va dansözleri Şah İsmail'in hoşuna gitmemişti. Ama onları geri çevirmeyi uygun bulmamış ve sarayda kalmalarına izin vermişti. Bu müzisyenler Şah İsmail'in sarayındaki müzisyenlere benzemiyorlardı. Şah İsmail kendi zevkini ve müziğe bakışını sergilemek için Herat'a bir grup müzisyen göndermişti.

Anlattığımız gibi Şah İsmail Hataî'nin sarayında sanatın yeni türleri oluşuyordu. Bunu kanıtlamak için müzisyenlerin ve sanatçıların takımlar oluşturduklarını ve onları kontrol edenlerin olduğunu söylemek yeterlidir. Bu amaçla Kelenterler (takım başkanları) atanırdı ve bu konuda fermanlar veriliyordu. Sarayda en iyi sanatçılara yüksek unvan olan "Ozanhan" adı veriliyordu. Ozanhan en yüksek unvan idi ve bu unvanı almak için sanatın belli kademelerine ulaşmak gerekiyordu.

Şarkı söylemek dışında ozanlar Şah İsmail'in yürüyüşlerine de katılıyorlardı. Mirze Abbaslı yazar: "Ozanlar askerî üniformada, omuzlarında kaplan kürkü, bellerinde kılıç, ellerinde çakur-saz yürüyüşlerde bulunur, savaşır ve savaşlar arası sakin zamanlarda destanlar anlatıp çalarlardı. Ozan – şarkıçılar ordunun askerlerini şarkılarıyla ruhlandırır, savaş zamanı çakur-sazlarda çaldıkları güzel müzikleriyle askerlerin dövüş kabiliyetini yükseltir, zafere olan inançlarını

pekiştirirlerdi. Askerler büyük hevesle düşmanın üzerine yürüyor ve zaferle dönüyorlardı.”

Şah İsmail’in ordusunda ozanlar dışında nakkarahanlar, yani çağdaş anlamda orkestralar da vardı. Onlar da orduya yürüyüşlerde eşlik ediyorlardı. Nakkarahanlar; telli, nefesli aletler de çalan ve davulculardan oluşan bir takımdı. Bu, o dönem için çok ilginç bir olgu idi ve özel bir araştırma gerektirmektedir. Bu orkestralar ozanlar gibi halk bayramlarına katılır, aşk ve kahramanlık konusunda destanlar söyler, halk sanatçıları sıfatıyla iyilik ve kötülük konusunda şarkılar okurlardı. Dövüş zamanı nakkarahanlar askerlerin moralini yükselten ve dövüşün sonuna kadar devam eden Cengi (askerî marş) ifa ederlerdi. Develerin sırtına yerleştirilmiş vurmali aletler gök gürültüsüne benzer sesler çıkararak düşmanı korkuturlardı.

Şah İsmail’in kültür alanındaki üstün yararlılıkları çok yönlüydü. O, sanatın tüm türlerine büyük ilgi gösterir, halk sanatının gelişmesi için elinden geleni yapıyordu. Orta Çağ kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre şair olan Şah İsmail, halk gösterilerine büyük merak gösterir, bu tiyatroların gelişmesini dikkatle takip eder ve kendisi bu gösterileri büyük bir neşeye izlerdi. Oyunların içeriği halk destanları ve masallardan alınırdı. (“Kurt Oyunu”, “Kosa-Kosa”, “Geyiklerin Oyunu”). Bu tiyatro oyunları müzik eşliğinde sergileniyordu. Kendisinde orkestra müziği eşliğinde halk gösterilerini barındıran bu yeni tür halk müzikalinin, sanatın yeni bir şekli gibi varlığı halkımızın tarihinde önemli bir olgudur. Orkestralar ceng, ud, berbet, ney ve sinç gibi müzik aletlerinden oluşuyordu. Çağdaş tiyatro müziğinin köklerini bu halk gösterilerinin müziğinde aramak lazımdır. Seyidağa Onunlahi “Gobustan” dergisindeki makalesinde şöyle yazar: “Venedikli bir tüccar Şah İsmail Hataî’nin her gün Tebriz şehrindeki bir meydanda sergilenen halk tiyatrosu oyununu izlediğini görmüştür.” Bu olay Şah İsmail’in halk sanatına olan büyük ilgisi konusundaki fikrimizi onaylar niteliktedir.

Şair Hataî yaratıcılığında ozan müziğine büyük yer vermiş, aşıklar için şiirler ve ustadnameler yazmıştır. Bu şiir ve ustadnameler aşık ezgileri ve şarkıları üslubundadır. O dönemin ünlü aşıkları bu şiirleri büyük bir ustalıkla söylemişler. Bu fikri Abbaskulu Ağa Bakihanov “**Gülüstani-İrem**” eserinde şöyle açıklar: “Onun Şah Hataî” mahlasıyla yazdığı güzel şiirler günümüze kadar halk arasında çok popülerdir.” Prof. Dr. A. Memmedov şöyle yazar: “Hataî şiirlerinin popülerliği Azerbaycan aşıklarının bu şiirleri yüzyıllar boyunca söylemesi ve günümüze kadar yaşatmalarındadır. Halk şiiri ruhunda yazılmış şiirler insanlar arasında hızla yaygınlaşır, Aruz vezninde yazılmış şiirler ise sadece eğitim görmüş insanlar tarafından okunur ve makam söyleye bilen müzisyenler tarafından ifa edilirdi. Goşmalar ise aşık müziğine uygundur ve aşıklar onları ülkenin sınırları dışında bile söylerler. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Hataî’nin kafiyeli şiirleri sadece Azerbaycan’da değil, Türkiye, İran ve Irak’ta da ünlü idi. Onun

“nefeslerinin” çok yaygınlaşması halk ozanları ve aşıklarının faaliyetiyle izah edilir. Onlar halkın geleneklerini çok iyi biliyor ve şairin halka ulaştırmak istediği düşüncelerini çok iyi anlatabiliyorlardı.”

Ünlü bilim adamı Mehmet Cafer Caferov eserlerinde bu fikri onaylar: “Müziksel ve melodik duygu başka halkların şiirinde olduğu gibi Azerbaycan şiirinde de mevcuttur ve şiirin ritmi derin hisler yaratmak açısından önemli bir etkidir. Bu anlamda şairlerimizin yaratıcılığına dikkatle bakarsak, onların şiirlerinin soru ünlem işaretli cümlelerle başladığını görürüz. Bu cümleler müzik vurgusu yaratır. Fuzulî, Nesimî, Hataî ve Vagif’in şiirleri, “Koroğlu” destanının dörtlükleri, aşık şiirlerinin çoğu müzik vurgulu satırlarla başlar.”

Söylediklerimizden Hataî’nin şiirlerinin âşık müziğine ve şiirine etkisini ayrıca ve derinlemesine araştırmak gerektiği sonucuna varılabilir.

Küçük yaşlarından Şah İsmail âşık şiirinden ve müziğinden çok şey öğrenmiş, kendisi de saz ve çakur çalmıştır. “Sazım” şiirinde şair halk müziği, özellikle âşık müziğine, hâkim olmanın insanın şekillenmesinde büyük faydası olduğunu söyler ve kendisini örnek göstererek başkalarının da bu sanata vakıf olmasını ister. Şah İsmail Hataî Azerbaycan edebiyatı temsilcilerine, özellikle aşıklara sahip çıkardı. Edebiyat tarihinden bildiğimiz gibi bu nedenle halk edebiyatı, özellikle âşık şiiri XVI. yüzyılda çok gelişmiş, doruğuna ulaşmıştır. Devlet adamı ve düşünürün müziğe, şiire, sanata ve genellikle kültüre olan bu bağlılığı onların gelecekte de gelişmesine neden oldu. Orta Çağ kaynaklarından öğrendiğimiz gibi onun birçok çağdaşı tüm Doğu’da ünlü kültür ve bilim adamı oldular.

Orta Çağ’da saray müzisyenleri halk müziğine özel ilgi duymayı gerekli görmüyorlardı, ama Şah İsmail Hataî’nin sarayında halk müziği büyük ilgi görüyordu. Bu konuda A. Mehmedov şöyle yazar: “Orta Çağ’da saray müzisyenleri halk müziğiyle ilgilenmezlerdi, ama Sefevilerin hâkimiyeti döneminde halk müziğine ve edebiyatına – destanlara ve masallara özel ilgi vardı. Örneğin çok yaygın olan Azerbaycan halk şiiri- varsaklar saraya da nüfus edebilmişti. Edebiyat meclislerinde şiirin bu türü olan “Has-pesend” Şah İsmail’in çok hoşuna gidiyordu. Sam Mirza’nın ve Sadık bin Avşar’ın edebiyat antolojilerinde Şah İsmail’in sarayında bilim adamı, sanatçı ve müzisyenlerin bu düşünceye bağlı olduklarını ve aynı ülkü etrafında birleştiklerini söyleyebiliriz.”

A. Mehmedov’un kitabında, o çağın birçok ünlü bilim adamı ve sanatçıların adları belirtilmiştir: Hacı Cemalettin Tebrizi, Amir Sadrettin Tebrizi, Molla Hüseyin Erdebili, Mahmut Şah Deylemi, Mirza Kani Ordubadi, Maksut Bey Molla İbrahim Tebrizi, Hüseyinkulu Mirza, Yusuf Bey Hayyami, Budak Bey, Süseni Bey, Pirkulu Bey, Muhammet Şemsi, Şahkulu Bey Salehi, Kirami, Peri Peykar Fikari, Penahi, Hâkim Badi Tebrizi, Şerifi Tebrizi ve diğerleri. Bu bilim adamlarının ikisi dönemlerinin ünlü müzisyenleriydi.

Adı geçen kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Safevilerin Sarayı'nda Dura Bey Kirami ve Peri Peykar adlı ünlü müzisyenler yaşamışlar. Onlar aynı zamanda çok güzel aşk şiirleri yazmışlar ve birçok tasnifin bestecisidirler.

Kısa bir hayat sürmesine rağmen Şah İsmail Hataî (1487-1524), halka ölçülemeyecek derecede büyük hizmetler verdiği için halkın sevgi ve saygısını kazanmıştır. Âşıklar halkın aynasıdır, onlar halkın hüznü ve acısını, sevinç ve neşesini yansıtırlar. XVI. yüzyılda onlar Şah İsmail'i halkın hafızasında yaşatan bir destan bestelemişler. Bu destan maalesef günümüze kadar sadece parçalar hâlinde ulaşabilmiştir. Bu destanda aynı zamanda ilgi uyandıran tarihi olaylar da vardır. XVI. yüzyılın Azerbaycan âşık şiirinin ünlü temsilcilerinden biri Aşık Kurbanî Şah İsmail'i kendi öğretmeni olarak görmüştür. Mikayıl Azafli'nin yazdığına göre Aşık Kurbanî Şah İsmail'a "Ola" başlıklı bir kaside yazmıştır. Bu kaside günümüzde "**Baş Divanı**", "**Meclis-i Divanı**" veya "**Şah Hataî**" başlığıyla meşhurdur. Bu kaside günümüzde âşıklar tarafından Âşık toplantılarının açılışlarında söylenir ve halkımızın iki büyük oğlunun kahramanlık ve bilgeliğini metih eder, bundan dolayı da "**Meclis-i Divanı**" diye adlanır.

Türk şiirinin iftiharını, büyük şair Fuzuli de Şah İsmail'in üstün yararlılığını yüksek değerlendirmiştir. Doğası gereği adil ve gururlu olan Fuzuli iktidardan korkmaz, herkese eşit muamele yapardı. "**Şikâyetname**", "**Bengü-Bade**" ve "**Söhbetül Esmar**" adlı eserlerinde despot ve akılsız hükümdarları yargılar. Ama "**Bengü-Bade**" eserinin girişinde Şah İsmail'a övgü dolu bir şiir yazar. Onun ülkede reformlar yapma kabiliyetini, aklını ve sanata olan sevgisini metih eder. Ünlü söz ustası, şair, filozof Mir Muhsin Nevvab "**Vuzuhul Arkam**" eserinde "**Şah Hataî**" adında bir müzik eseri dinlediğini yazar. Halkımızın zengin müzik hazinesi olan makamlarda Hataî'nin ismi ebedileştirilmiştir. Örneğin "Bayatı Gacar" makamında "Şah Hataî" bölümü vardır.

Dünya tarihi, dönemler ve gerçek durum, ilişkiler, gelenekler, irsi bağlılıklar –tüm bu parametreler bizi kültürün ilk fenomenine, yani insana, zenginliklerin üreticisine götürür. Maalesef tarihte sık sık liderlerin ve komutanların sözde "ses getiren" siyasi faaliyetleri kalan her şeyi, kültürün gelişme yollarını gölgede bırakıyor. Tarih ise değerli taşları sahtelerinden ayırt edebiliyor. Gerçekten, tarihte en önemli olan, aynı anda doğru ve gerçek olandır. Ama tarih biliminde gittikçe belirgin hale gelen bir bakış açısı vardır ki, bu da Avrupa'nın kültürünün Doğu kültürüyle birlikte gelişmiş olması ve bu birlikteliğin uygarlığın gelişmesini de beraberinde getirmesidir. Kültürler birbirinden öğrenmiş ve karışmışlar. Buradan dünya tarihinin bir bütün olarak ele alınması perspektifi ortaya çıkıyor ve tarih bilimi sadece günümüzde tam anlamıyla dünyevi olabiliyor.

XII.-XV. yüzyıllar arasında tarihin gelişme seyri tek bir şeyi, Avrupa'nın dünya tarihindeki rolünü açıkça sergiliyordu. Avrupanın tüm dünyayı istismar

etmesi, tüm dünyanın Avrupa metropollerinin sömürgelerine dönüşmesi “bencil bir saflıkla” Avrupa’nın kültürel misyonu şeklinde anlatılırdı. Doğu kültürünün gerçek, kendine özgü karakterini anlamak hiç akla gelmiyordu. Yalnız Doğu halklarının dünya tarihindeki aktif gerçek rolü, onların kültür tarihini ciddi şekilde öğrenmeyi gerektirdi, geleneklerin kavranması tarih bilgisinin çok daha genişlemesine imkân verdi. El-Farabi, İbn Sina, Biruni, Nasrettin Tusi gibi bilim adamları tüm insanlığa ait oldu.

Arapça konuşmaya başlayan halkların çoğalması dilin gelişmesini sağladı. Böylece, VII. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başında Arapça yazılan yapıtlar – kitabeler, senetler, edebî eserler çoğalmaya başladı, dil bilimi – gramer, sözlük, stilistik, şiir yazma sanatı gelişti. Arapçanın gelecek kaderi yazılı abideler, el yazmaları kitap sanatıyla bağlıydı. Hemilton, A. R. Gibb şöyle yazar: “Arap edebiyatı bir halk tarafından değil, bir uygarlık tarafından yaratılan ölmez bir abidedir.”

VII. yy. sonu VIII. yy. başında İslam dünyasının entelektüel hayatının ve edebî yaratıcılığının merkezi; Arabistan, Suriye ve Irak idi. Bu ülkelerde ilk yazılı yapıtlar ortaya çıktı. Kuran Arapça yazılan ilk kitaptır. **Kur’an** metni ilk defa Halife Ebu Bekir zamanında düzenlenmiştir. En eski Arap kitaplarından biri Abdullah bin el-Abbas (ölm. 688) tarafından yazılan **Kur’an** tefsiridir. Şiir sanatı gelişmeye devam ediyordu. Arap kabilelerinin köklerini öğrenme merakı artmıştı.

Arap yazılı edebiyatının önemli bir kısmı eski şiirlerdir. Önceleri ravilerin hafızalarında korunan şiirler yazıya dökülmeye başlamıştı. Sözlü edebiyatın ne zaman yazıya alındığını söylemek zordur. Bu, sadece VIII. yüzyıldan başlayarak mümkün olabilirdi.

Arapça dil bilimi Basra ve Kûfe şehirlerinde gelişti. VIII. yüzyılda Basralı İbn Ebi İshak (ölm. 735) ve Kûfeli Muaza el-Harra gramer konusunda ilk eser yazan kişiler olarak tarihe geçmişlerdir. Irak filologları ve ilahiyatçıları Pehlevi dilinden birçok eseri Arapçaya çevirmişlerdi. Abdullah bin el-Mukaffa “Kelile ve Dimne”yi Arapçaya çevirmişti. Daha önce Dımaşk’ta Halid bin Yazid (ölm. 704) ve Ömer bin Abdulaziz’in (ölm. 720) siparişiyle Yunanca’dan kimya, tıp, astronomi ve müzik konusunda birçok eser Arapçaya çevrilmişti.

Arap kitap sanatının ortaya çıkmasının ilk dönemi böyledir. Bu dönem yüz yılı (610-750) kapsıyor. Bu dönemde **Kur’an**’ın yazılı metni ortaya çıkıyor. Arap yazısı devlet dairelerinde, resmî yazışmada kullanılmaya başlıyor, ilk tefsir ve hadisler yazılıyor, ilahiyat, tarih ve filolojinin ilk bulguları oluşmaya başlıyordu.

Arap biliminin ve edebiyatının gerçek yükselişi: bilim dallarının çeşidinin çoğalması, yazarların ve onların eserlerinin sayısının artması, bu eserlerin

yaygınlaşması, el yazmaların yazılıp çoğaltılması Hilâfet tarihinin Abbasiler dönemine (750-1258) aittir.

İslam dininde, imanın şartlarından biri olan bilimin rolü önemle vurgulanmıştır. Bu, filolojinin ve ilahiyatın çok erken dönemde hızla gelişmesine neden olmuştur. Bilimin gelişmesinde Araplarla birlikte İslam'ı kabul etmiş ve Arapçayı benimsemiş diğer halkların temsilcileri de yakından iştirak etmişler ve onların sayısı gün gittikçe çoğalmıştır. Basra ve Küfe'de oluşan filoloji ve dil bilimi mekteplerinin birçok bilim adamı bu halkların temsilçileridir.

VIII. yy. sonu IX. yy. başında Basra ve Kûfe filologları Bağdat'a taşındı. Bilim adamları arasındaki rekabet ve tartışmalar yeni eserlerin yazılmasına ve bilimin gelişmesine neden oldu. Bu dönemde Arap edebiyatı da çok hızlı şekilde geliyordu. Geleneksel Arap şiiri içeriği itibarıyla yenileniyordu. Şairlerin şiirleri sanatçılar tarafından müzik eşliğinde söyleniyordu. Abbasiler döneminin başından itibaren çeviri edebiyatı oluşmaya başladı. Halife Memun'un döneminde IX. yy. başında başkentin Beytû'l-Hikme (Hikmet Evi) bünyesinde çevirmenler kurumu oluşturuldu. Onlarla çevirmen tarafından yüzlerce eser Arap diline çevrildi ve Arap felsefesi, coğrafyası, matematiği, astronomisi, müzik teorisi, kimyası, tıbbı, botaniği, zoolojisi ve mineralojisi bu tarihten itibaren gelişmeye başladı. Çevrilmiş eserlerin çoğu Arap-Müslüman deneyimi eklenerek yeniden işlenir, Arap yazarlarının eserlerine dâhil edilirdi. İkili bir prosedür uygulanıyordu –Ellinistik (Helenistik) miras Araplaştırılıyor, Arap– Müslüman kültürü ise Ellinleştiriliyordu.

Orta Çağ'da felsefe üniversal ve ansiklopedik bilim rolünü üstlenmişti. Aristo'nun tüm eserleri şerhleriyle beraber Arapçaya çevrilmişti. Ebu Ali İbn Sina, el-Kindi, el-Farabi gibi filozoflar bilimlerin felsefi sınıflandırılmasını yapmışlardı. Mantık tüm bilimlerin başlangıcı sayılırdı. Bilimler üç teorik alana bölünmüştü: Fizik, matematik ve metafizik. Fizik çevremizdeki nesnelere, materyayı, hareketi, ilk hareketin oluşumunu, yaratılışı ve yok oluşu, hareketin türlerini, gezegenimizdeki hayata gök cisimlerinin etkisini, mineralleri, bitkileri ve hayvanları içeriyordu. Uygulamalı fiziğe tıp, astroloji, rüya yorumu, mucize konusunda bilim ve kimyagerlik dâhil idi. Matematik, aritmetik, geometri, astronomi ve müzik bilimini de içeriyordu.

Hipokrat'ın eserlerinin çevirisi çok popülerdi. Müslüman bilim adamlarından ilk ünlü hekim ve araştırmacı Rey'de ve Bağdat'ta tedavi yapan Ebu Bekr Muhammed bin Zekeriya er-Razi (ölm. 925) olmuştur. Onun **Tıp Ansiklopedisi** "**El-Havi**", onlarca antik risale, Bizans, İran, Hint ve Suriye yazarlarının eserlerini, Bağdat, Cundişapur doktorlarının tecrübesini ve er-Razi'nin şahsi fikirlerini içeriyordu.

Ebu Hanife ed-Dineveri (ölm. 825) botanik konusunda ilk eserin yazarıdır.

El-Kindi ve el-Cahiz'in mineraloji konusunda eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Biruni (ölm. 1048) mineraller hakkında değerli bilgiler vermiştir. Coğrafi eserler Arap el yazmalarının önemli kısmını teşkil ediyor. İbn Hurdadbeh (ölm. 912)'den başlayarak, Hilâfet'in bilim adamları bu bilim dalının gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlar. Bu katkı sadece teoride değil, uygulamada da kendini göstermiştir.

Arap tarih bilimi, VIII. yüzyılın sonundan XI. yüzyılın başlarına kadar önemli başarı kazandı. Tarihi olayların seyrini içeren eserler IX. yüzyıldan başlayarak yazılmaya başladı. El-Balazuri, ed-Dineveri ve el-Yakubi'nin eserleri bunlardandır. Arap tarih biliminin ilk dönemi, tarihi ve tarihî sayılan olayları içeren et-Taberi'nin "**Tarihü'r-Rusul ve'l-Muluk**" eseriyle başlamıştır. Bazı bilim adamları bu eserin devamını yazmışlar.

Bilim adamları, yazar, şair, doktor, hâkim, vezir ve diğerlerin özgeçmişini içeren biyografik edebiyat da dönemin bilim tarihi ve sosyal yaşamını öğrenmemize çok yardımcı oluyor. İbn Kutaybe'nin (ölm. 889) "**Kitabu'l-Maarif**", Biruni'nin "**el-Asaru'l-Bagiye**", el-Harezmi'nin "**Mefetihu'l-Ulum**", İbn Nedim'in "**Kitabu'l-Fihrist**" eserleri söylediklerimizi onaylar niteliktedir. Böylece üç yüzyıllık oluşum ve gelişimi sırasında Arapça eserlerin esas konusu belirlendi. Muhtelif ideolojik, edebî ve bilimsel faaliyet çok sayıda eserde ifadesini buldu ve kitap sanatı etkileyici dereceye ulaştı. Bu dönemin başında kitap sanatı, önceki Arap merkezleriyle; Medine, Basra, Dimeşk ve Bağdat'ta ortaya çıktı ve gelişti, sonralar ise İran, Afganistan ve Orta Asya şehirlerinin; Nişapur, Merv, Buhara, Semarkant, Belh, Beyhak, Herat, Kazne, Rey, Şiraz, Hemedan, İsfahan, Erdebil ve Urmiye'nin bu konudaki önemi arttı ve bu şehirlerde yetişen bilim adamları, Müslüman bilim adamlarının sıralarına katıldılar.

Bu dönem Arap-Müslüman kültürü belirli bir yazılı kitap geleneğini kazandı. Bu kültürü besleyen kaynaklar değişti. Sonuç ise muhtelif göstergelere göre beklendiğinden çok daha fazlaydı. Eserlerin sayısı ve kitap üretiminin hacmi, bu işe katkıda bulunan insan sayısı (yazar, şair, bilim adamı, çevirmen, müstensih), el yazma nüshalarının dolaştığı alan ve nüfusu, onun sosyal yapısı bunu açıkça göstermektedir.

Bu dönem Arapçanın gelişmesini özellikle vurgulamak gerekir. Çevirmenler bu dili, değişik anlamların kullanılmasına uygun hâle getirdiler, bilimsel terminolojiyi oluşturdular. Arapça düşünenler ve yazarlar bu dili çok daha geliştirip, entelektüelleştirdiler.

XVI.-XVIII. yüzyıllarda Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'da Arapça el yazmalarının içeriği önceki dönemlere nispeten çok daha basitleşti, önceki kazanımlar tekrar ele alındı ve bu seviye korunmaya çalışıldı. Ama yine de Arapçada çok fazla eser yazıldı ve bu eserlerin bir çoğu çağdaş bilim açısından çok değerlidir. XVI. yüzyıl

bilim adamı Taşköprüzade, XVII. yüzyılda el-Bağdadi “**Şerh Şavahid el-Kafiye**”, el-Makkari Endülüs edebiyatı ve tarihinin antolojisi, Hacı Halife Kâtip Çelebi Müslüman yazı tarihinin antolojisi, eş-Şarani “**Sufi Yazarları**”, en-Nabulusi’nin eserleri, Mısır ve Kuzey Afrika’nın sözlü edebiyatının çok ciltli eserleri; “**Sirat Antara**”, “**Seyf zu Yazan**”, “**Zu’l-Himme**”, “**Banu Hilal**”, “**1001 Gece**” vb.

Arap El Yazma Kitaplarının gelişmesi XIX. yüzyılda sona eriyor, yeni edebiyat ve matbaa tarafından ortadan kaldırılıyor. Ama matbaaların aracılığıyla Orta Çağ’ın bu ölümsüz eserleri yeniden, bu defa çok sayıda basılıyor, çağdaş bilimin araştırma konuları hâline geliyor.

XX. yüzyılda tekstolojik araştırmalar yapılıyor, yazılı abidelerin metinleri basılıyor, bunu yaparken birçok eserin el yazma nushaları okunup kıyaslanıyor, en doğru metin ortaya çıkarılıyor.

Arap kütüphanelerinin kuruluş tarihinin en önemli dönemi öncelikle Bağdat’ta Abbasi halifelerinin iki yüzyıl mevcut olan kütüphanesiyle ilintilidir. Abbasilerin sarayındaki kitaplar Halife el-Mansur (754-775) zamanında biriktirilmeye başlandı. Sonralar Halife Memun döneminde (813-833) bu kütüphane yavaş yavaş büyüdü ve Hikmet evinin temelini oluşturdu.

Halife el-Mutesim (833-842) zamanında saray Samara’ya taşındı ve Bağdat’taki Hikmet evinden sadece kütüphane kaldı. Bu kütüphaneye Memun’un hazinesi denilmeye başlandı. Abbasilerin devlet hazinesinden ödenen parayla oluşturulan ve desteklenen kütüphane, başka kütüphanelerin kurulmasına ve kitap sanatının gelişmesine neden oldu. Birçok Müslüman hükümdarın, feodalın, ve bilim adamının saray ve halka açık kütüphanelerine örnek oldu.

VIII. özellikle de IX. yüzyılda el yazmaları Hilâfet’in merkezî bölgelerinden (Irak, Suriye, Arabistan ve Mısır) diğer bölgelere yayılmaya başladı. Sonuçta İran, Orta Asya, Kafkas, Kuzey Afrika ve İspanya’da Arapça el yazmaları hazinelerinin oluşması gerçekleşti. IX. yüzyılın sonunda “Hikmet Evleri” tarihe karıştı ve bin yıllık tarihi olan vakıf kütüphaneleri ortaya çıktı. Özel kütüphanelerin sayısı çoğaldı, Hilâfet’ten ayrılan devletlerin başkentlerinde büyük kütüphaneler kuruldu.

X-XI. yüzyıllarda “Daru’l-İlm (Bilim Evi)” adı altında kütüphaneler kurulmaya başlandı. Bu kütüphaneler ayrı bir binaya yerleştiriliyor, burada bilim adamları araştırma yapıyor ve eğitim veriyorlardı. Kütüphaneye uzaktan gelen veya maddi imkânı olmayan okurlar burada kâğıt-kalem alma, maddi destek ve geceleme imkânı buluyorlardı.

XI. yüzyılda Bilim Evleri, yerini cami, medrese, hastane ve türbelerde oluşturulan vakıf kütüphanelerine bırakıyor. Saray kütüphaneleri ve özel kütüphaneler varlığını koruyorlardı.

Orta Çağ'da eğitim, bulunulan her bir müsait ortamda verilebiliyordu. Bunun için en münasip yer camiler oldu. Mimari yapısı itibariyle büyük iç avluya sahip camilerde tüm yıl boyu açık havada ders yapılabiliyordu. Bazı medreseler hanlarda oluşturuluyordu.

Müslüman dünyasında ilk medreseler Maverennehir'de ve Horasan şehrinde kuruldu. Naci Maruf 33 medrese hakkında bilgi veriyor. Bunlar öncelikle Nişapur, Buhara, Kazne ve Busence'de ilk Bağdat Medreselerine kadar kurulmuşlardır. Selçukluların veziri Nizamü'l-Mülk tarafından kurulan Nizamiye Medresesi 1064-1066 yıllarında inşa edildi ve özel bir bina da kütüphane için tahsis edildi. XI. yüzyılın 70-90 yıllarında Selçuklu Devleti'nin bazı büyük şehirlerinde; Belh, Nişapur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amul ve Musul'da kütüphanesi olan medreseler kuruldu. Sonralar bu tip medreseler tüm Müslüman Doğusu'nda yaygınlaştı.

Eski kitap koleksiyonları ve vakıf kütüphaneleri Türkiye'nin Güneydoğu illerinde, yani Yukarı Mezopotamya'da XI. yüzyıldan beri mevcuttur. Anadolu'nun ilk Türk boylarının Arapça kitap bilgisi konusunda XI-XIV. yüzyıllar arasında hiçbir bilgi yoktur. XV. ve özellikle XVI. yüzyılda Arapça el yazma kitapları istinsah edilmeye başlandı ve ilk kütüphaneler kuruldu. Çağdaş kütüphaneler zenginliğini yerli bilim adamları, müstensihlere ve Suriye, Mısır, Irak ve Arabistan'dan gelen el yazmalara borçludur. Bu, özellikle X-XV. yüzyıllarda istinsah edilen Arapça el yazmalarına aittir. Bu kitap koleksiyonlarının başkent ve İstanbul kütüphanelerine geliş yolları henüz belli değildir.

Şimdi Ankara'nın 10 kütüphanesinde, 13 binden fazla Arapça El Yazması mevcuttur. İstanbul'un 16 kütüphanesinde yüzden fazla kitap koleksiyonu sahiplerinin adları ve oluşturuldukları yerin adıyla birlikte korunmaktadır. Toplam İstanbul'da 86 bin Arapça el yazması mevcuttur. Bunların dışında Türkiye'nin 67 kentinde 76 kütüphane ve şahsi kitaplıklarda 40 bin Arapça el yazması korunuyor. Tahminimize göre ülkemizde mevcut olan Arapça el yazması sayısı toplam 150-160 bin civarındadır. Türkiye'nin kütüphanelerindeki el yazmaları sadece sayısı ile değil, değeriyle de Dünya'da ilk sırada bulunmaktadırlar. Burada çok sayıda yazarın kendi eliyle istinsah ettiği el yazmaları vardır. Birçok el yazması da nadir bulunanlar listesindedir, hat ve minyatür sanatının en ender bulunan örnekleriyle süslenmiştir.

Söylediklerimizi toparlamış olursak, halkların tarihinde kişilerin hayatında olduğu gibi yaratıcılık ve kuruculuk hisleri çok daha güçlü ve dolgun şekilde hayata geçiriliyor. Orta Çağ, Dünya'nın doğusunda bu güçlerin verimli olduğu bir dönemdir. VII. yüzyıldan başlayarak Araplar, İslam bayrağı altında birçok ülkeyi "Hilâfet" denilen büyük bir imparatorlukta birleştirdikten sonra birçok halkın bilim adamları ve düşünürleri uygarlığı çok daha ileriye götürecek Arapça eserler yazmaya ve keşifler yapmaya başladılar.

Arap kültürü Hilâfet sınırları içerisinde yer alan uygar halkların aktif ortak çabası sonucunda ortaya çıktı. Bu halklar Arapçayı kültürel yaratıcılık aracı olarak gördüler ve ortak Müslüman kültürü ortaya çıktı. Hilâfet'te şehir medeniyeti, sanat, ticaret gelişti, mimari eserler (saraylar, camiler, türbeler, kervansaraylar) inşa edildi, üniversiteler kuruldu. Bu üniversitelerde ilahiyatla beraber tabiat bilimleri de öğretildi, kütüphaneler oluşturuldu.

Kültürel başarıların en önemlisi, yazılı eserlerdir. Matematik, fizik, tıp, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya eserleri, bedii eserler, şiirler Avrupa kültürünü önemli derecede etkilemiştir.

Değişik kültürlerin görüşmesi dünyayı kavrama imkânını yarattı. Kadim kültürel gelenekleri olan birçok halkın Arap-Müslüman toplumunun medeni hayatına dâhil edilmesi, aynı zamanda Hilâfet'in, Doğu'nun başka ülkeleriyle değişik ilişkileri, şehirlerin sayısının gelişmekte olan üretim ve ticaretiyle artması, Hilâfet'in kalkınmasına ve bilimin gelişmesine neden oldu.

Şehirlerin ekonomik kalkınması onların dış görünüşünün değişmesini gerçekleştirdi. Başkentte ve vilayetlerin merkezi şehirlerinde muhteşem saraylar ve camiler inşa edildi. Bu yapılar Suriyeli ve Bizanslı ustaların elleriyle yaratıldı, yazılar ve bitki motifleriyle süslendi. Halkın dinî ve etnik çeşitliliği Müslüman, Hristiyan, Zerdüsti ve diğer dinlere mensup birçok insanın birlikte yaşaması, onların bilgi alışverişi, bilimin ve sanatın gelişmesine, el yazmaların yazılmasına, kütüphanelerin çoğalmasına neden oldu. Bağdat, İskenderiye, Basra, Küfe, Nişapur, Tus, Erdebil, Belh, Horasan ve başka şehirlerde üniversiteler kuruldu ve bu üniversiteler bilim merkezi hâline geldi. Bu okullarda; ilahiyat, tıp, matematik, fizik, astronomi, mantık, dil ve tarih dersleri okutuluyordu.

“Müslüman” ve “Arap” kültürü yani, Orta Çağ Doğu Kültürü yalnız Araplar tarafından değil, Asya ve Kuzey Afrika halklarının bilim adamları tarafından yaratılmıştır. Bu halklar, Avrupa'nın kaybettiği kültür liderliğini devir aldıkları gibi bilim dili Arapçayla birleştirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Blok, M., (1973), **Anologiya İstorii**, Moskova, 58.

Filştinskiy, İ. M., (1991), **İstoriya Arapskoy Literaturı X-XVIII. Veka**, Moskova.

Gafurov, B. G.-Kasımcanov, A. H., (1975), **Al-Farabi v İstorii Kulturu**, Moskova, 3-18, 128-139.

Gibb, H. A. R., (1960), **Arapskaya Literatura**, Moskova, 7-116.

----, (1960), **Musulmanskaya İstoriyagrafiya**, Moskova.

Halidov, A. B., (1985), **Arapskiye Rukopisi i Arapskaya Rukopisnaya Traditsiya**, Moskova.

Hayrullayev, M. M., (1982), **Abu Nasr al-Farabi**, Moskova.

Latif Kerimov, (1942), **Ruzigare-nov** dergisi, No 2, s. 43.

Mehmedov, A., (1961), **Şah İsmail Hataî**, Bakü, s. 93.

Naci Maruf, (1973), **Madaris Gabl en-Nizamiya**, 67-68.